

Філософсько-світоглядні засади буття людини

УДК 165.74:316.422.44

СОЦІОГУМАНІСТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОСТУПУ

Володимир Мельник

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

Проаналізована сутність техніки, феномену технічного загалом, обґрунтовано положення про їх соціокультурну обумовленість. Розкрито вплив технізації життєдіяльності людини на процеси духовної та культурної деградації й відчуження. Розглянуто змістовні характеристики технократизму як визначальних передумов у системі життєдіяльності людини та суспільства. Досліджуються соціокультурні й антропологічна сутність науки і техніки як визначального чинника в процесах гуманізації науково-технічного поступу.

Ключові слова: наука, техніка, антропоцентризм, гуманізація науки і техніки.

Строкатий і багатоликий світ європейської цивілізації ще донедавна – на початку ХХ ст. – репрезентувався як система, що динамічно розвивається, долаючи проблеми та суперечності на шляху якщо не до ідеального суспільства, то, у всякому випадку, гармонійного й гуманного. Гармонійного – з погляду взаємодоповнювального розвитку різних національних культур і потенційних можливостей щодо оптимізації системи “людина – природа”, гуманного – як такого суспільного стану, де соціально-політичні й науково-технічні чинники становлять коеволюційну систему, орієнтовану на людину як самоціль та найвищу цінність.

Проблеми, котрі накопичувались упродовж усього ХХ ст. (екологічна криза, антагонізм у відносинах на європейському континенті різних культур, перманентно-нестихаючі локальні військові протистояння, криза демократії та раціоналізму як універсальних способів організації життєдіяльності людини і суспільства, фінансові кризи, домінування подвійних стандартів у міждержавних стосунках та ін.), поставили під сумнів не лише реальність гуманістичних імперативів розвитку європейської цивілізації, а й, власне, її майбутнє як таке. Важливою умовою й опорою в подоланні негативних тенденцій у цивілізаційному розвитку є науково-технічний прогрес. На нього небезпідставно покладають провину в нинішніх бідах та негараздах і водночасно у ньому бачать чи не єдиний реальний чинник виходу з кризи та подолання цих проблем. У контексті реальної оцінки феноме-

ну “науково-технічний прогрес” постає питання про “уточнення”, “оптимізацію” перспектив і пріоритетів його розвитку, передусім – про гуманізацію науково-технічного поступу як подолання технократичних тенденцій та переорієнтації спрямованості науково-технічної діяльності на всебічний розвиток особистості, її самотворчих інтенцій, ствердження цінностей толерантності, взаємоповаги, морально-духовних вартостей. У такій системі цінностей визначальними є принципи екологічно-гуманних відносин із природним оточенням та відтворення своєрідних (найчастіше – етнонаціонально-культурних) способів самобуття людини у світі, що визначають як проблему ідентичності.

На нашу думку, “пускові механізми” гуманізації науково-технічного розвитку варто відшукувати у внутрішньо іманентних структурах цієї системи – техніці й науці, а також вибудувати нову стратегію у взаєминах із природою та встановити певні імперативи науково-технічного поступу. Зрештою, це становить об’єктивно-онтологічні засади гуманізації, які “почнуть працювати” за умови моральної відповідальності особи та політичної відповідальності суспільства.

Передусім зазначимо: сьогодні аксіоматично сприймається твердження про те, що вся історія людства нерозривно пов’язана з розвитком і вдосконаленням технічних засобів, котрі набагато посилюють перетворювальні можливості людини. Досконалість техніки, рівень технологічної озброєності суспільства стали не тільки (а, можливо, і не стільки) синонімом процвітання та благополуччя, скільки причиною погіршення природної основи буття людини, змін і деформацій у традиційних уявленнях про моральні й соціальні цінності. Змінюється не лише докiлля. Формується і розвивається техносфера – “друга природа”, внаслідок чого трансформуються два взаємопов’язані світи – світ буття людини та її внутрішній світ, визначальні сенсожиттєві цілі й цінності. Під сумнів ставиться самоцінність людської долі. Водночас виявляються порушення міри людського відношення до природи. Чи не є рівнозначним це твердження до деформацій відомого “морального закону в людині”, власне, людської сутності людини?

Безперечно, що техніка сама собою, якою б потужною та досконалою вона не була, не визначає оптимістичну перспективу людства. “Технологічна агресія” призводить до краху людського у людині, згубних перспектив втрати людської ідентичності. Тим паче, людина в умовах глобальної, планетарної й особистісно-індивідуальної технізації перетворюється на об’єкт маніпулювання технотронним суспільством.

Одна з програм унебезпечення людини та природи від загроз, які породжують процеси необмеженої експансії техніки, пов’язана з поширенням та імплементацією у соціальну практику ідеології технократизму. Очевидно, що створення і використання нових технічних структур передбачає постійну рефлексію техніки з певних позицій. Ідеться насамперед про екологічну доцільність і соціальну адаптивність, можливість реалізації гуманістичних цінностей та перспектив оптимістичної моделі цивілізаційного поступу. Безумовно такі підходи – нормативістські, оскільки закладають соціально-етичні нормативи техніко-технологічного зростання. Так, Г. Гаштейд вважає за необхідне розвивати просвітницький проект стосовно технічного прогресу та пропонує своєрідну “пошукову матрицю” етики техніки, яка передбачає п’ять нормативних принципів: узгодженість із основними свободами; підтримка головних свобод людини; за-

безпечення соціальної справедливості; однакові шанси для майбутніх поколінь; гідне життя людини [19, с. 257].

Реалізація такої етичної програми – вагома й актуальна проблема, але, очевидно, залежить від політично-соціальних чинників і тому є радше моральним запитом до суспільства. Якщо ж взяти до уваги, що управління суспільством – від прийняття рішень до їхнього виконання – цілком і повністю визначається технократичним дискурсом, то прагматична оцінка просвітницької моделі етики техніки достатньо песимістична.

Цілком природне у цьому контексті прагнення з'ясувати сутність техніки, технічного загалом, виявити закономірності й межі технічної діяльності, технічного прогресу, встановити міру експансії техніки. Тобто питання полягає у розв'язанні завдань про власне людські виміри технічного феномену, гуманітарні імперативи технічного розвитку. Для відповіді на ці питання, які, по суті, є фундаментальні в колі проблем філософії техніки, необхідно подолати обмеженості поверхово-схематизованих підходів до техніки як чогось зовнішнього стосовно людини та її діяльності. Треба мати на увазі, що сучасна техніка нерідко є визначальним чинником вирішення не лише соціально-економічних та екологічних проблем, а й політичних, суто наукових та ін.

Аналізуючи соціально-економічні наслідки технічного розвитку та питання його гуманізації, необхідно розглядати науку як теоретичну основу проектування, конструювання й інженерно-виробничу складову експлуатації сучасної техніки та технології. Розвиток останніх детермінується і соціально-економічними чинниками, і парадигмально зумовленими науковими здобутками. Сутнісні характеристики техносфери задаються ступенем оволодіння людиною закономірностей природної та соціальної дійсності й опредметненням установлених законів у предметно-практичних структурах практичної діяльності – техніці й технологіях.

Тому, поряд із виявленням соціально-антропологічних вимірів технічного як такого, доцільно з аналогічного погляду проаналізувати науку, наукову раціональність як специфічно людський спосіб освоєння світу, експлікувати її іманентно-внутрішню соціоантропологічну сутність.

У зв'язку з цим для філософії постають дві основні групи питань: як техніка і технологія впливають на буття та сутність людини, трансформацію природної екосфери? Одночасно варто не лише покласти на науку відповідальність за всі негаразди сучасної європейської цивілізації, вбачати в експансії наукової раціональності (як способу організації життєдіяльності людини та її впливу на всі сфери буття особи й суспільства) визначальний чинник кризи культури, а виявити атрибутивний характер наукової раціональності, власне, до буття людини європейської культури: людина не просто хоче, вона приречена утверджувати себе, реалізовувати власні ідеї, цілі, прагнення через (і завдяки) науково-теоретичний спосіб осягнення світу.

Звернемось до техніки, техносфери. Яка відправна основа у дослідженні феномену технічного, зокрема проблеми гуманізації технічної діяльності загалом? Очевидно, у визнанні факту, що за природою людина – технік, творець. Їй властива, атрибутивно притаманна здатність формувати цілі, ідеї, реалізовувати, опредметнювати їх у реальні структури своєї практичної діяльності. Формування

й опредметнення людиною цілей такої діяльності зумовлено її можливостями, цілями та цінностями, соціальними умовами й потребами. Отже, технічна діяльність, її результат у формі опредметнених суб'єктивно зумовлених цілей не зводяться лише до технічних характеристик як таких, а мають і соціально-антропологічну заданість та вимірність.

У контексті нашого розгляду принципово вагоме визнання постійно зростаючої технізації людської діяльності як цілком закономірного явища, оскільки технологічний аспект прогресу суспільства є, по суті, його атрибутом. Технологія виражає об'єктивно-предметний спосіб людської діяльності, а загалом технічне як таке постає сутнісною стороною будь-якої діяльності.

Техніка та технічна діяльність кардинально змінює середовище життєдіяльності людини, визначаючи нові горизонти цивілізаційних змін. Опановуючи все досконаліші способи і форми перетворення природної та соціальної дійсності, людина техногенної доби формує визначальні означеності свого буття, закладає життєву перспективу, смисложиттєві цінності й норми. Іншими словами – техніка як витвір людського генія визначає його долю. Сучасне інформаційно-технологічне суспільство ґрунтується на принципах постійного оновлення в усіх сферах соціальної дійсності, експансії перетворювальної діяльності, інтегративно-глобалізаційних процесах і децентралізації. “Така нова форма взаємодії відкриває можливості високої мобільності, можливості адаптації, безперервної реконструкції, що дає змогу людині керувати факторами простору та часу, які раніше вважалися об'єктивними, моделювати сферу виробництва, влади і культури” [18, с. 469].

Інша принципово важлива обставина у з'ясуванні сутності техніки, технічної діяльності та їх впливу на людину й суспільство полягає в тому, щоби “вдивлятися” у їхні сутнісні означення не виокремлено, а у взаємозумовлювальних зв'язках із довіллям і людськими цінностями.

На ранніх етапах людської історії характерним був значний збіг спрямованості, інтенсивності, масштабності змін, що здійснювалися в елементах системи “людина – природа”. Зміни у природі та людська діяльність загалом узгоджуються, тобто є не лише суперечливими, а й взаємодоповнювальними. З появою масової механічної техніки, помітним зростанням масштабів виробничої активності людей даються взнаки порушення, нерідко – глобального та незворотного характеру і в природних екосистемах, і в самій людині виявляються ознаки можливості втрати нею певних рис своєї автентичності. Людина, “народжуючись” як людина, вирізняючись із природного світу, постає носієм гармонійних відносин із самою собою та з природою. Власне, у цьому аспекті моральне розглядається не як таке, що є протилежним до матеріального, продуктивно-діяльного, а існує як оптимізуючий імператив, норма, своєрідний засіб розвитку людини у світі природи та розвитку самої природи. Для цього, власне, і покликана здатність людини виробляти штучне, вміння створювати речі, котрих не існує в природі, – те, що, як ми вже зазначали, стародавні греки називали “техне”. Відтак, у процесі розвитку пізнавальної та вдосконалення засобів перетворювальної діяльності людина, людство гублять “Природою дану Гармонію”.

Світ відображається у свідомості людини не тільки як сукупність об'єктивно існуючих його властивостей і взаємозв'язків, а водночас і як буття усвідомлених

цілей, шляхів їх досягнення, результатів діяльності. Саме перехід, трансформування законів природи у факт свідомості здійснюється в процесі практичної діяльності людини. На практиці закони природи набувають предметного характеру, постають засобом реалізації людських цілей, визначають матеріальні властивості діяльності. Тобто у сфері практики закони природи, по суті, стають технологічними, оскільки визначають алгоритм, правила покладання та реалізації соціально визначених цілей. Технологія як засіб практичного освоєння світу іманентно втілює здатність людини діяти відповідно до пізнаних (освоєних) законів природи і практики.

Техніка як сукупність технологічних знарядь постає елементом культури лишень тоді, коли сприяє розширеному відтворенню суспільного характеру праці, сутнісних сил людини і “життєвих” самовідновлювальних сил природи, що становлять предмет людської праці. Інакше техніка не є елементом культури, а уречевленим засобом виробництва, тобто своєю утилітарно-практичною функцією. У процесі виробництва техніка “споживає” і природні ресурси, і ресурси людської праці, її колективний характер та предметно-доцільну форму. Діалектика гармонійного співвідношення цих моментів, її змістовно-сутнісна й гуманістична основа синтезуються в соціально-культурній і екологічній раціональності [13, с. 168–181].

Суспільний характер виробництва полягає не лише у ставленні людей до природи, технологічних знарядь, предметів і продуктів праці, а й у взаємовідносинах людей, котрі становлять фундаментальні підвалини суспільного життя. Тому не тільки виробництво об’єктивних умов життя визначає характер відносин між людьми, а й навпаки. У цьому сенсі виробництво не вичерпується процесом виготовлення матеріальних знарядь і засобів до життя, воно обов’язково охоплює момент створення суспільних форм зв’язку між людьми, тобто виробництво суспільних форм єдності, кооперацій людей, яке сукупно з технологічними знаряддями праці постає стосовно індивіда засобами реалізації його праці, формування сутнісних сил і творчих можливостей людини. Отже, варто погодитись із думкою, що “наука і технологія не є результатами певної невідвортної та незупинної сили, а людським результатом, суспільною формою, з якої вони виникають” [17, с. 2].

У зв’язку з цим, доходимо обґрунтованого висновку: соціально-культурна, людиновимірна й екологічна раціональність зумовлені генетичною специфікою виникнення та розвитку техніки, а не зовнішніми зумовлюючими чинниками стосовно феномену технічного як такого. Про жодну соціально-культурну й екологічну раціональність не може бути й мови без “виробництва” людини, здатної творити, продукувати, конструювати нове поле, задавати нові горизонти своєї життєдіяльності. Відтворення, “виробництво” людини містить декілька елементів відтворення індивіда: виробництво індивіда людського, тобто істоти, здатної до людської, власне соціальної, діяльності й формування в людському індивіді якостей фахівця певного виду соціальної діяльності.

Технологічне знаряддя – це опредметнена єдність виробничих здатностей людини, що розвинулися на основі поділу, кооперації й інтеграції праці, а також аналогічних закономірностей природи, котрі використовує суспільне виробництво як засоби його реалізації та відтворення. Тому раціональність

технологічного знаряддя полягає в найоптимальнішому, доцільно-узгодженому поєднанні впливу засобів праці на розвиток людини (посилення ефективності її пізнавальних та перетворювальних можливостей) і перетворення природної та соціальної дійсності.

Ще раз зазначимо, що у створюваних предметних структурах практики опредмечуються не лише закони природи, а й соціальні сутності. Техніка не тільки (і не стільки) опредметнено виражає міру людського оволодіння силами природи, скільки виявляє у реальному матеріалізованому предметно-перетворюваному вигляді конкретно-історичні цілі суспільства, буття суспільної сутності людини. Соціальність – не просто зовнішньо-функціональна характеристика техніки, форма, в якій відтворюється природний матеріал. Саме соціальність і є визначальним внутрішнім мірилом техніки, невід’ємним атрибутом її сутності. Логічно доходимо висновку: джерело її розвитку становлять суперечності між суспільною потребою у певному технічному ефекті й неможливістю за допомогою існуючих взірців техніки його досягнути.

Отже, технологія як об’єктивно-предметний спосіб діяльності – це атрибутивно необхідна риса своєрідної суспільної форми освоєння сил і речовини природи відповідно до потреб людини. Уже згадувалось, що людство не лише “хоче”, воно “приречене” розвиватися через технічне як універсальну його здатність. “Технічне – не просто сутнісна сила людини, а сутність сутнісних сил як сил. Технічне – дім людського буття, об’єктивно-предметний спосіб розвитку суспільної сутності й творчих потенцій людини” [7, с. 51].

Якщо внутрішньопарадигмальним виміром сутності техніки і технології є їх соціальна зумовленість, то, вочевидь, потенційна соціальна визначеність наслідків технічного прогресу наперед (потенційно) “закладаються” у техніку. Тому людська заданість і визначеність технічного як такого становить, по суті, первинний елемент, першоприроду всього того, що ми отримуємо внаслідок науково-технічного прогресу.

Технологічна, предметно-перетворююча діяльність набула величезних масштабів і кількісно стала співмірною з геологічними процесами Землі. Вбачаючи у технічному не лише засіб вирішення життєво важливих проблем, а й реальну загрозу людству, вчені, цілком природно, занепокоєні в перспективах науково-технічного прогресу. Так, свого часу ще М. Бердяєв слушно зазначав: “Ми стоїмо перед основним парадоксом: без техніки неможлива культура, з нею пов’язане саме виникнення культури; остаточна ж перемога техніки в культурі, вступ у технічну епоху веде культуру до загибелі” [3, с. 148]. Наступним і, напевно, останнім кроком на шляху самознищення людства є втрата людиною ідеалу, смислу свого буття. Йдеться не лише про технізацію різних сфер життєдіяльності як самоцілі, коли технологія, техніка зі засобу досягнення цілей, розкріпачення духовності, свободи самовиразу особистості, повної реалізації її творчих засад перетворюється на самостійний, незалежний чинник буття, стає його суттю, смислом. Загроза бездуховності спричиняється й тим, що у процесі практичної діяльності виявлені закономірності природи отримують також утилітарне призначення. Таке виявлення і застосування законів об’єктивного світу, по суті, є творчим процесом. Подальше ж багаторазове використання відкритого природного та сконструйованого технологічного процесу вже не вимагає ані

нових знань, ані нового творчого, духовного акту. Наступає етап, коли духовність “виштовхується” з трудового процесу, а сама праця набуває ознак рутинності, бездуховності. “Праця без затрат духовних сил уже не є необхідним засобом на службі сформованій свідомості і стає самодостатньою. Людина занурюється в стан, за якого свідомість відсутня або губиться” [16, с. 119].

Проблема полягає в тому, що моральні засади як визначальні імперативи життєдіяльності в умовах технічної цивілізації перестають бути такими. У зв'язку з цим В. Князев справедливо застерігає: “Йдеться про можливість заміщення контактів людини з реальним світом та іншими людьми роботою з інформацією, творчістю інформаційних моделей, буттям лише в світі знань і можливих інформаційно-модельованих світів. Це може призвести до самозамикання людини у створюваному нею світі... виникнення в суспільній формі руху матерії своєрідних “чорних дірок”, непроникних, замкнутих культурних світів, а в кінцевому підсумку – до стану масової соціальної шизофренії” [6, с. 5]. І в цьому випадку “спрацьовує” механізм технократизму – засіб досягнення мети стає домінуючим, набуваючи ознак мети діяльності.

У цьому контексті зауважимо: суть технократизму не вичерпується його основоположними принципами – ціль виправдовує засоби, людина перетворюється, трансформується із самоцілі на засіб цивілізаційного поступу. Технократизм виявляється і в тому, що техніка вирішує долю людства через технізацію практично всіх сфер життєдіяльності людини; техніка, технологічний потенціал суспільства визначає цілі, нерідко ідеали цивілізаційного поступу. Без перебільшення, технологічний розвиток досяг величезних масштабів, спричинив специфічні глобальні проблеми (від їх розв'язання залежить доля людства загалом і доля кожної конкретної людини зокрема), утвердив у суспільній свідомості уявлення про техніку як двоголового Януса: все підвладне техніці, вона може вирішити всі цивілізаційні проблеми, зі залізною закономірністю породжуючи нові негативістські явища, що загрожують не лишень існуванню людства, а й феномену живого як такого на Землі. Однак суть справи полягає в тому, що створені суспільні відносини – це відносини маніпулювання інструментально-одномірними істотами, котрі покликані виконати певні соціально-технологічні функції, отримуючи за це на самовідтворення елементи масової культури та споживчий, матеріальний, технологічно створений продукт. Людська духовна сутність набуває ознак і перетворюється на елементарний “комп'ютер” для раціоналістичної поведінки і виконання чітко визначених функцій у наперед заданій ціннісно-прагматичній суспільній техногенній системі.

Домінування техніко-технологічних чинників у суспільному житті спричиняє те, що на певному етапі виробничо-економічна, суто технологічна функція суспільного буття набуває значення мети та видимості самостійності. Сутнісна визначеність технократичного буття, “яка виявляється в установленні провідної ролі речових елементів виробництва над особистісними, позбавляє останні, людину ознаки головної продуктивної сили суспільства... Інакше кажучи, коли техніка підноситься до рангу абсолюту, то все інше, насамперед людина, має рівнятися на цей абсолют, формуватися за його образом і подобою” [1, с. 32]. Така метаморфоза засобу й мети дає згубні наслідки у сфері духовності, створюючи умови й одночасно постаючи причиною деградації людських ідеалів, її моральних засад.

Цікавими видаються такі моменти: людина у системі “наукотехніка” якщо і приймає самостійно рішення, то лише для ефективного виконання ззовні поставленої мети, що і є сутністю технократизму. За однією прикметною рисою: у цьому випадку ідеологію технократизму задає науковий раціоналізм. Наука розглядається як безпосередня продуктивна сила, що дає змогу оволодіти силами і ресурсами природи та контролювати її розвиток. Відтак сучасна наука розвивається не як чинник самореалізації творчого потенціалу людини, а зовсім за іншим сценарієм – наука разом з технікою стає самовладним чинником, що використовує людські інтелектуально-духовні можливості для саморозвитку. В свою чергу науково-технічна раціональність визначає сутнісні виміри техногенної цивілізації. Маємо унікальний феномен нашого часу – *наукотехнократизм*.

У зв'язку з цим наголосимо: по-перше, технократизм – абсолютно неминучий, атрибутивний чинник, а згодом – етап розвитку європейської цивілізації. Будь-яке волюнтаристське впровадження технократичних схем в економіку, їх абсолютизація у розв'язанні соціально-економічних, політичних та інших завдань призводять до ще більшого відчуження людини, гальмування науково-технічного прогресу саме для вирішення людиновимірних, гуманних цілей; по-друге, технократизм як форма співвідношення людського чинника виробництва з власне технічним як своєрідним принципом практики характеризується, в кінцевому підсумку, підпорядкуванням людини технічному, що зводиться до рангу абсолюту.

Наведені ознаки технократизму як форми буття не вичерпують його глибинного змісту, не дають відповіді на запитання про його джерела. Річ у тому, що сьогодні внаслідок технізації світу змінилась, на думку В. Князева, сама парадигма осмислення суті експансії техніки, технократичного буття. Йдеться передусім про зумовленість власне людського технічною складовою суспільного буття, трансформацію смисложиттєвих проблем людини під тиском техніки. Інакше кажучи, в умовах тотальної та всеохоплювальної технізації світу відбувається зміщення акцентів у дослідженні проблеми технократизму. “Якщо раніше це питання сприймалося як проблема людського існування, в тому числі й як загроза самознищення людського існування, то тепер – як загроза самій сутності людини, втручання у смислові виміри її буття. Захоплюючи сфери духовності, свободи, творчості, мотивації та діяльності, життєвих цілей і цінностей, здійснюючи заміну духовних потреб суто технічними, влада техніки набуває насправді універсального характеру, ставить під сумнів традиційні гуманістичні цінності” [6, с. 4].

Загалом зауважимо, що у світоглядно-практичній інтерпретації техніки варто бачити не лише тривожні симптоматичні ознаки кризовості та трагедійності нічим не обмеженої експансії техніки. Вона справді породжує страхіття Армагеддону та зневіру в можливість досягнення моральних цілей людини. Але вже у цьому доцільно зазначити і технічну пересторогу зарозумілості “раціоналізованої людини”, геть усе перетворюючій та розкутій від духовних імперативів. Техніка – одна із інтерпретацій людиною самої себе, спосіб уже сьогодні, заглянувши в “дзеркало вічності”, побачити і наблизити завтра. Техніка задає горизонт буття людини, вона не стільки інструмент, скільки позиція людини, одна із внутрішніх можливостей її екзистенції, зрештою, вибір способу нашого буття. Техніка

створена адекватно до законів природи, її імперативів та соціально обґрунтованих потреб, відповідає вимогам соціоекологічної раціональності та є формою реального вивільнення буття людини, оскільки реалізує її духовно-творчий потенціал.

Гуманізаційна трансформація суті й спрямованості науково-технічного прогресу (системи “наукотехніка”), крім з'ясування сутності техніки та механізмів технократизації життєдіяльності людини, передбачає звернення до аналізу науки, її потенційних можливостей ставати предметною основою перетворювальної діяльності й створення нової техніки. Інакше кажучи: чи можливо віднайти у генетичному ядрі науки чинники, які можуть ставати відправними точками гуманізації науково-технічного поступу, забезпечення гармонізації відносин суспільства і природи, а також стверджувати цінності толерантності та морально-духовні цінності як системовизначальні у структурі життєдіяльності людини й суспільства?

Передусім наголосимо на визначально важливій ролі науки як цивілізаційного чинника, власне, у формуванні не стільки її “обличчя”, скільки внутрішніх вимірів. Наука, по суті, закладає потенційні загрози цивілізаційному світу. Річ у тому, що “наука є результатом розвитку тих цивілізацій, які переходять від культу природного до культу штучного. Тому вона не виникає на Сході, де традиційно освячувалось природне буття, але привноситься у східні країни з Європи. Проте відмова від культу природи була обтяжена і певними загрозливими обставинами. Наука теоретично засвідчує розкол між природним та штучним, проміжок між якими стає джерелом можливих помилок та, навіть, в перспективі – технологічних катастроф” [8, с. 152]. Очевидно, можна розглядати питання, що об'єктивно необмежена експансія наукового раціоналізму закладає механізми до реальних цивілізаційних криз, зокрема екологічних проблем.

Під тиском тотального раціоналізму трансформуються духовні виміри власне людського світу. Абсолютизація норм і традицій раціоналізму зашкодила не лише духовній сфері людського буття, а й самому науковому пізнанню. У підвалинах наукового пізнання укорінена установка на абсолютну відкритість істин, які, щоправда, не одразу і не всі “даються” людині. Однак це – тільки питання часу. Людський розум прямує висхідними кроками від однієї істини до іншої, все повніше розкриваючи закономірності природи. В установках гносеологічного оптимізму зовсім ігнорувався реальний факт хибних наукових висновків, абсурдів та оман, який, практично, вилучався з ідеології переконання в концепції визначально-надійної парадигми наукового пізнання. Крім того, наукове пізнання жорстко демаркувалося від ненаукових форм освоєння світу. Йдеться передусім про мистецтво, релігію, міф як форми освоєння світу, а також форми суспільної свідомості – етичну та мовну свідомість, мудрість тощо, які мають відношення до них.

Усе очевиднішим стає той факт: у процесі наукового дослідження як творчого процесу пошуку і встановлення істини наукове та позанаукове знання не лише не відділені одне від одного абсолютно неперехідною стіною, а органічно взаємопов'язані й доповнювальні. Наука в історичному розвитку, зокрема в ХХ ст., демонструє, що вона ідейно “насичується” з інших сфер пізнання світу, з багатоманітних форм ненаукового знання та позанаукового пізнання новими

ідеями, установками, образами духовного характеру ірраціональної природи. Саме від цього залежать можливості прориву науки до пізнання тонших і фундаментальних підвалин буття.

Пізнання, отже, “не підміняє інші, у тому числі духовні, різновиди освоєння світу з їх багатоманіттям нормативних оцінок діяльності. Тому ототожнення понять “пізнання” та “освоєння” світу обтяжене неопросвітницькою редукацією всіх форм духовної діяльності, суспільної свідомості та світоглядної рефлексії лише до однієї теоретико-раціоналістичної орієнтації взаємодії людини зі світом, яка визначається через істинності значення. Між тим освоєння світу передбачає не тільки теоретичну чи практичну позицію, але й так званий, за термінологією І. Канта, “практичний розум”, тобто духовне утворення практичного функціонування. Таке функціонування визначається Кантом як використання понять в якості правил перекладу духовних результатів у режим практичної дії на кшталт концептів етики, що здатні виступати рецептами поведінки” [8, с. 87].

У духовно-практичному утворенні синкретично подані соціокультурний і пізнавальний досвід, які постійно накопичуються та видозмінюються. В інтегрованому вигляді у ньому, окрім наукового знання, репрезентуються різні види власне позанаукового знання, пов'язані з етико-релігійною та комунікативною практикою людини, буденне знання про способи і форми забезпечення життєдіяльності людини й спільноти, художньо-творче знання як спосіб ідентифікації та самовиразу особистості. Власне, у сфері духовно-практичного знання в начо-образній формі зафіксовано суто людський, персоніфікований образ світу, наповнений вірою, сумнівами, прозріннями, емоціями й інтуїцією, здогадками, ідеями та ідеалами, прагненнями й оцінками. На цю сторону духовно-організованої діяльності звертає особливу увагу Ф. Михайлов. Він зазначає, що не тільки психологічний настрій вольової дієвої особистості становить основу народження нових пізнавальних ідей і функціонування інтелекту, розвитку раціональності, мислення загалом. Існує також і зворотний зв'язок – “афекти, емоції без інтелекту будь-якого рівня розвитку втрачають свою естетичну, власне людську сутність. Без інтуїції та емоцій інтелект уже – не живий розум, не радість – *розуміння*, а лише чимось (кимось) запрограмована спроможність до перебору варіантів у процесі розв'язання алгоритмізованих завдань. І так само чітко: жодна зі здібностей (музична, художня, математична...) не робить людину продуктивним, творчим суб'єктом навіть у відповідних до цих здібностей сферах діяльності, якщо не введе у себе, не зіллється з допитливою думкою, високим почуттям, інтуїцією, які живлять потугу волі ...” [10, с. 71–72].

Очевидно, доцільно лише в контексті певних конкретних пізнавальних практик відмежовувати власне, емоційно-особистісне (людське) освоєння (переживання) світу від його раціонально-інтелектуального сприйняття. Насправді осягнення все фундаментальніших зв'язків реальності виявляє органічний взаємозумовлюючий зв'язок згаданих форм освоєння світу. Тим паче, постає цікавий парадокс – під час заглиблення у процесі наукового поступу до все тонших, глибинніших сутностей світу (“першопричин”), що фіксуються у все абстрактнішій формі, у все потужніших теоретичних конструктах виявляється як атрибутивна риса наукового пізнання – його постійна апеляція до форм чуттєво-образного мислення. Природа розкривається у досконалих теоретичних

формах гармонійної музики логічно вивіреніх ідеальних абстрактних структур, евристична сила та краса котрих народжується, надається і виявляється емоційною, переживальницькою фантазією “мислячої тростини”.

Особистісно-індивідуалістична “навантаженість” гносеологічної практики, як виявляється, є необхідною умовою ефективності раціоналістичного осягнення істини. Проте встановлені людиною універсально-всезагальні закономірності світу як об’єктивні механізми його розвитку не вичерпують багатоваріантності й багатовимірності дійсності. “Світ, – слушно зауважує С. Кримський, – не раціоналізується без залишку” [8, с. 107]. Він значно багатший і сутнісно не редукується до сухих механізмів універсальних закономірностей. Осягнути і виявити, а не звести сутність лише до мови законів у висловлюваннях істинності, можна тільки у випадку, коли концепція раціональності не зосереджена на вузькопрагматичних міркуваннях і цінностях. Її справжня актуальна сила виявляється і реалізується тільки за умови апеляції та залучення до ширшого духовного контексту. “У зорієнтованості на вищі духовні цінності, яку передбачає концепція раціональності, полягає і її сила, і її слабкість. Справа в тому, що ця концепція – не самодостатня. Вона потребує ширшого духовного контексту і філософсько-світоглядного обґрунтування. Взята у вузькому значенні раціональність хибує на серйозні вади. Вона не виконує власних же постулатів. Адже такі її вимоги, як принцип нормальності (тобто переконання в тому, що явища тяжіють до норми), допущення можливості чіткого розмежування істини і брехні, правди і кривди, ідея “непорожності” майбутнього (принцип оптимізму), зміна хаосу на гармонію, припущення щодо прозорості явищ відносно “світла розуму” і т. д., потребує віри, а це суперечить самому духу раціональності. Не можна відкидати і ту обставину, що розумом за його софістичного використання можна виправдати все, що завгодно” [8, с. 107].

Під час пошуку парадигмально-нових, креативних ідей дослідник саме у цій духовно-практичній сфері знаходить продуктивні образи та пізнавальні підходи, які стають основою висунення й обґрунтування нових раціоналістичних принципів. На цю особливість наукового пізнання неодноразово звертають увагу, зокрема, Н. Бор, М. Борн, А. Айнштайн та ін. Так, В. Гайзенберґ на основі цілком зрозумілих міркувань про поняття траєкторії відмовився від його використання у процесі пояснення ефекту проходження електрона у камері Вільсона. Уже з “розгляду механіки й оптики Ньютона, – вважає В. Гайзенберґ, – можна бачити, що сила... абстрактного розвитку науки про природу полягає насамперед в її здатності охоплювати простим способом широкі сфери досвіду і безперервно все більше спрощувати й уніфікувати картину природи, яку малює наука” [5, с. 32]. Аналогічно міркує і М. Розов, пояснюючи й інтерпретуючи соціальні процеси (вводить поняття “куматоїдів” і “соціальних естафет” для інтерпретації складних соціально-культурних процесів) [11, с. 8–9].

У сфері духовно-практичного освоєння дійсності конструюється образ світу крізь призму людських потреб і цінностей. Саме тут формулюються відповіді на “вічні запитання”: що є людина і людяність, як потрібно ставитись до світу, людей та до себе самого. На відміну від інших форм освоєння світу, в духовному утворенні практичного спрямування здійснюється постійне звернення до універсально-життєвих цінностей крізь призму власного, особистісного досвіду, внаслідок

специфічного виду діяльності – споглядання, орієнтованого на гармонізацію душі й світу, розвиток людських начал у людині. Цілком переконлива думка про те, що споглядання як чинник людського буття – “це різновид неспоживчої діяльності, завдяки якій змінюється не об’єкт, суб’єкт дії. Це особливе відношення до навколишнього середовища, метою якого є збереження зовнішнього світу, а ціною та платою – перетворення внутрішнього світу людини. Споглядання потребує поєднання питання “що я повинен робити” з питанням “яким я повинен бути”. Воно веде до стану внутрішньої свободи, коли природа та людина виражають єдність процесів самоорганізації в універсумі” [9, с. 16].

У цьому споглядальницько-специфічному освоєнні світу роль науки – не лише в розширенні горизонту пізнання світу та його розумінні, а й у тому, що людина через науковий раціоналізм розкриває (або може відкрити) свої сутнісні сили. І не тільки у тому, щоби пізнати і перетворити світ, а й у тому, якою повинна стати людина, щоби вдосконалювати свої внутрішні інтенції у процесі розкриття таємниць природи, пізнати (відчути) духовні імперативи власного самовдосконалюючого буття та перетворення світу. Таке споглядальницьке ставлення до світу ніколи не приведе до відкриття загальних, універсальних зв’язків. Навпаки: у кожній людині – власний пізнавальний шлях “відкриття себе”, свого персоніфіковано-особистісного сприйняття світу й віднаходження свого істинного призначення у цьому світі. Інша річ, чи у процесі пізнання та духовно-практичного освоєння світу істини буття стають правдою людської життєдіяльності, – це питання, яке міститься у сфері етико-моральної відповідальності особистості. Істини науки “переплавляються” через індивідуально-ціннісне суб’єктивне ставлення людини до світу і стають (або, радше, можуть стати) правдою життя людини. А це вже – якщо не щастя, то дорога до щастя людини, яке завжди має виключно персоніфікований вираз і вимір.

Підсумовуючи все сказане про науку, звернемось ще раз до її іманентно-генетичних характеристик. Очевидно, що образ науки, її роль у суспільстві історично змінювалися і змінюються. Наука, безсумнівно, у своєму розвитку виявляє власну автономію і як гносеологічний феномен, і як цивілізаційний чинник. Однак важливіше наголосити на соціокультурній зумовленості наукового поступу, що виявляється в різних планах. Суверенний характер наукової раціональності дає змогу пізнавати, а отже, розуміти зовнішній світ, прогнозувати перебіг природних процесів. Це відкриває перспективу переоблаштування природної та соціальної реальності адекватно до певної системи соціокультурних цілей і цінностей. У такій ситуації поряд з автономністю наукового поступу пріоритети науково-технічного розвитку часто визначають уже не лише його внутрішньою логікою, а й соціокультурними цілями та завданнями. Науково-технічний прогрес, відповідно до своїх масштабів і впливу на цивілізаційні процеси, починає ототожнюватись і з соціально-економічним, і з соціокультурним розвитком.

Безумовно, джерелом наукового поступу є динамічний, внутрішньодопитливий світ духовно-ментальних та інтелектуальних сутностей людини. Проте особливості сучасного етапу розвитку науки якраз полягають у тому, що горизонт наукового дослідження “здається” його технічними можливостями; без належної технічної бази сучасний експеримент, передусім у природознавстві, просто неможливий. Окрім того, наука XXI ст. ґрунтується на розробці й ефективному

використанні комп'ютерної техніки на всіх етапах наукових досліджень. Предметно-практична зумовленість розвитку науки саме тепер, в епоху техногенного етапу цивілізаційного поступу, стала особливо очевидною: "технологія (як працює світ, створений людиною), вочевидь, набуває більшої вагомості, ніж наука (як працює світ природи)" [21].

Загалом сьгодні науковий та техніко-технологічний розвиток органічно поєднані. Закономірно, що виникають новітні комплексні наукові дисципліни, в яких синтезовані особливості фундаментальних і прикладних, природничих, суспільних, і технічних наук. Показовим прикладом такої наукової дисципліни є інформатика. Вона забезпечує дослідження інформаційних процесів будь-якої природи, створення на цій основі інформаційної техніки та технології. Наука техногенної доби, не втрачаючи інтенцій на пізнання дійсності, віддає пріоритет у своїх дослідженнях не стільки виявленню сутнісних рис дійсності як такої, скільки прагненню відобразити процес *творення* нової реальності, тобто націленню на *предметно-перетворювальну* діяльність людини.

Отже, сучасний етап розвитку науки виявляє не лише закономірності її розвитку, зумовлені внутрішньоіманентними характеристиками. Сьогодні варто зауважити й нові особливості у взаємозв'язках науки і техніки. Технічна складова науково-пізнавальної діяльності часто стає визначаючим чинником не лише її ефективності, а й задає саму можливість такої діяльності. "Роль технології полягає не тільки в тому, що вона підпорядковується інструментальним вимогам науки. Технологія у наш час посідає центральне місце у процесі розвитку наукового знання і загалом в умовах прогресу науки. Практично в усіх наукових сферах використання сучасних технічних засобів стають необхідною умовою для розвитку наукового поступу. З цього приводу можна стверджувати, що технологія, без сумніву, є необхідною умовою можливості розвитку наукового знання. *Розвиток науки сьогодні неможливий без розвитку технології* (курсив наш. – В.М.)" [20].

Окрім цього, соціокультурна зумовленість наукового знання виявляється і в тому, що завдяки опредметненню наукового знання у технічних і технологічних структурах, які забезпечують життєдіяльність людини та суспільства, здійснюється легітимізація науки. Вона стала не просто співтворцем "другої", штучної природи. Завдяки власне науковій раціональності й соціальній активності даність природної дійсності перетворюється на факт культури, відбувається трансформація: суще переводиться у вимір належного. Отже, наука ніби задає і розширює горизонт соціальності, одночасно визначаючи ліміти і соціокультурного розвитку, і власні (або мала би визначити), з погляду гармонійності розвитку людини, суспільства та природи.

Найбільш експлікований етап розвитку науки пов'язаний із домінуванням у науково-технічній картині світу природничонаукової парадигми, яка ґрунтується на переконанні у безмежності пізнавальних (і похідних від неї) предметно-перетворювальних можливостях спільноти та домінуванні класичних уявлень про раціональність як спосіб і механізм наукового пізнання та засіб перетворення світу. Такий тип раціональності ототожнюється з нормою й однозначною відповідністю причини і наслідку. В межах класичної раціональності, органічно пов'язаної з ідеалом наукової об'єктивності знання, послідовно просувалась

ідея про елімінацію суб'єктивного чинника з пізнавального процесу. Людський чинник, глибинні ментальні структури людського "Я", творчість та інтуїтивні процеси у науковій діяльності були витіснені – їх замінив абстрактно-нейтральний суб'єкт пізнання.

Наступні етапи розвитку науки пов'язані з утвердженням неklasичної та постнеklasичної раціональності. Некласичний тип раціональності не лише охоплює логіко-методологічні стандарти, а й враховує динамічне ставлення людини до реальності, постійне самовдосконалення суб'єкта пізнання у процесі взаємодії зі зовнішнім світом. Результативність як, власне, і зміст результатів наукового пізнання, корелюють не тільки з активністю суб'єкта пізнання, а й із залученими засобами пізнавальної діяльності. Тенденція до посилення антропологізації наукового пізнання особливо чітко виявляється в ідеології постнеklasичної раціональності, що характерна співвіднесеністю знань і з активністю суб'єкта та засобами пізнання, і з ціннісно-цільовими структурами діяльності. Суб'єкт пізнання трансформується з пасивного "пізнавального відображувального дзеркала" в активно-селекційний та системоутворювальний чинник. У новій раціональності предметні визначення об'єктивної сфери містять також цільові й ціннісні установки суб'єкта пізнання.

Крім цього, варто звернути увагу, що в природознавстві людинозаданість і антропомірність виявилась також у методологічно вагомому антропному принципі. Як відомо, його суть у найзагальнішому сенсі зводиться до питання: чому природа облаштована саме так і чому закони Всесвіту саме такі, якими ми їх пізнаємо? Якщо філософія виникла як результат здивування античного мислителя в осмисленні світу, то цілком філософсько навантаженим є твердження (у контексті змісту антропного принципу): кількісні значення фундаментальних фізичних констант були визначені й запрограмовані на початкових етапах еволюції Всесвіту адекватно до програми виникнення живого та людини на подальших етапах історії світу. Людський розум, відповідно до антропного принципу, "задався" в еволюційній програмі наперед для усвідомлення Всесвітом самого себе.

Якщо якась рука і "запускала експериментальну установку, на якій синтезувався наш Світ...", то можна "лише дивуватися, наскільки тонко та прецизійно вона підбрала фундаментальні фізичні константи, які і дозволили реалізувати наше існування" [4, с. 253]. Іншими словами: "Природа дуже тонко налаштувала відповідні константи...", і достатньо їх порушити на незначну величину, "як Всесвіт у такому вигляді, як ми його спостерігаємо, зникає разом з нами" [4, с. 254].

Наголосимо: "предметом антропних аргументів" є насправді не те, що вирізняє форми життя на тлі стійких структур "неживого Всесвіту", а те, що їх об'єднує на тому рівні (атомному та субатомному), де ще не існує відмінностей між "живим" і "неживим" [2, с. 126]. Тому є підстави передбачити: "Принцип, який організовує Всесвіт певним способом", нагадує не "неперервний промисел", який пронизує всю "історію буття" від Великого вибуху до появи розуму, а механізм на зразок "пускового гачка", який спрацьовує вже на ранній стадії фізико-космологічної еволюції Всесвіту, тобто на тому етапі, коли про передумови власне біологічної еволюції не могло бути ще й мови" [2, с. 126–127].

Уже з наведених міркувань стосовно евристичного потенціалу антропного принципу можна дійти висновку про те, що у розвитку людина і природа не просто взаємопов'язані та взаємозумовлюючі – вони коеволюційні. Людина може пізнати те, що вона потенційно й історично, ґрунтуючись на соціокультурних здобутках, може досягнути, відповідно до своїх реальних і конкретних можливостей. Одночасно природа не “здається без бою”, а “відкривається” тією мірою, наскільки відповідає етапу вдосконалення гносеологічних можливостей людини й еволюції природи на шляху до все повнішого усвідомлення себе мислячим розумом.

До наведених міркувань про потенційні й актуальні шляхи гуманізації науково-технічного поступу, експлікації людиновимірності науки і техніки варто додати ще одне твердження. Воно стосується теоретико-світоглядної проблематики – пошуку нової стратегії розуміння Всесвіту та місця людини у ньому.

Ще раз звернемось до критики наукової раціональності. У чому варто погодитись з аргументами її критиків? Передусім у тому, що принципи раціональності з наукової царини поширились, ставши сенсовизначальними, на всі сфери життєдіяльності людини й суспільства. Це, очевидно, визначальна причина кризових явищ у культурному бутті людини, насамперед – як духовної особи.

Основне, на думку І. Цехмістро (і з чим варто погодитись), відбулися суттєві трансформації у структурі духовної культури стосовно ставлення людини до абсолюту: Бога, Природи, Істини або “у випадку невизнання нічого з названого – це стосунок до великої таємниці буття, уникнути питання про яку ще нікому не вдалося” [14, с. 14]. Крім названого вертикального складника духовної культури, існує горизонтальний, сутність якого становлять стосунки між людьми. Розвиток науки призвів до витіснення духовних чинників культурного буття і заміни їх визнанням природної та соціальної закономірностей, які повністю визначають імперативи буття людини, суспільства та їхніх стосунків між собою і Природою. У цьому, вочевидь, і полягає суть сучасної кризи європейської культури, вияв її дегуманізуючих тенденцій та ролі наукового раціоналізму: людина стає похідною від суспільно-економічних відносин, отже, її можна проектувати в необхідному для чогось чи когось ключі. Інакше кажучи, людина загубилась у тотальності природно-історичної закономірності, її неповторність у духовному сенсі стала вимірюватись раціоналістичними можливостями пізнання та перетворення світу – соціального, природного і, власне, свого внутрішнього, який став ущільнюватись до задоволення певних примітивних потреб самозадоволення й самовідновлення вже не стільки людини, скільки “одномірної істоти”.

Вирватись із цупких об'ємів існуючих концепцій гуманізації й існуючої раціоналістичної концепції світу, по суті, неможливо, оскільки вони апелюють до цивілізаційних систем, в яких антропоцентристські ідеї є похідними від інших, нелюдиномірних – тобто недуховних її (людини) сутностей.

Цікаві й багатообіцяючі перспективи щодо побудови нової раціональності, здатної, як видається, реанімувати оптимістичну ідею духовної цілісності людини та вивершеності гуманістичних цінностей, пов'язані з квантовою фізикою. Квантово-механічний підхід дає змогу заглянути за горизонт нині усталених поглядів на світ і, що важливо, виявити нову роль і місце людини в його пізнанні й освоєнні. У межах такого підходу обґрунтовується ідея неподільної цілісності

Всесвіту на субквантовому рівні. Причому Всесвіт мислиться саме цілісно за наявності невіддільної присутності у ньому людини. Всесвіт тому і є нерозкладеною єдністю, власне, за наявністю, означеністю його людиною.

Важливо також констатувати: по суті, ми доходимо до визнання чогось, що існує поза заданим Всесвітом як нерозчленованою цілісністю. Такі висновки можна отримати лише на основі логічних аргументів – єдино можливих у визнанні неподільно цілого світу на засадах заперечення гранично загальних понять “елемент” і “множина елементів”, які виявили свої обмеженості в описі природи.

На переконання І. Цехмістро, квантова фізика “здійснила грандіозний прорив. Вона перекинула проблему. Вона залишає осторонь зовнішню речовинно-субстратну оболонку світу й зосереджує свою увагу на ментальних структурах імовірностей у його засадах. Водночас вона розкриває дивну ідентичність найбільш тонких структур ментальної основи буття й ідеальних структур свідомості. Якщо в інтерпретації квантової механіки ми не доводимо справу до визнання унікальних властивостей світу як неподільної одиниці, а отже, до визнання першості ймовірностей, що організовані цим феноменом цілісності у структури з прикметними логічними властивостями невзаємної скорельованості, взаємної узгодженості, ми нічого не можемо сказати ані про фундаментальні властивості світу, ані про саму можливість людини в ньому” [14, с. 33-34].

Квантовий підхід, отже, реанімував і по-новому виявив не лише взаємозалежність Всесвіту й Людини, а й можливість їхнього існування та буття як єдиного і неподільного цілого. Людина в повноті свого буття виявляє та виражає багатство світу природи, більше того – розкриває свою іманентну духовну укоріненість у незбагненну та непохитну ідею буття універсуму. Вона не є сторонньо-споглядальницька, лише соціально-детермінована, тобто протиприродна одиниця, – тотожна “ментальним підвалинам буття... Ця вкоріненість людини у бутті, у вихідних духовних підвалинах буття перетворює людину з випадкової та сторонньої на необхідну та істотну, а тим самим зафундує загальнолюдське у функції вертикального складника в структурі духовності створеною нею культури. Ідучи таким шляхом, можна сподіватись прийти до нової концепції духовності людини та її культури, яка відповідає вимогам сьогодення” [15, с. 62].

Очевидно, що такі підходи до інституювання нової раціональності як основи духовної наукової картини світу в зв'язку нетрадиційністю не відразу знайдуть соціальну підтримку. Проте в сучасних кризових ситуаціях за межової гостроти набуває саме пошук нових ідей, нових концепцій антропологічної перспективи, які своєю опорою мають, власне, незгасиму і незаспокійливу духовну сутність людини з її надіями на “взаємопорозуміння” зі світом та з самою собою, зокрема з непокірним і надійним науковим раціоналізмом.

Повернемось, так би мовити, на нашу грішну землю, точніше, до обговорюваних проблем людиновимірності науки, зокрема соціогуманітарної та технічної. Принцип антроповизначеності науки “спрацьовує” й у сфері соціогуманітарного пізнання таким способом, що, на відміну від природознавства, тут акцентується не стільки на поясненні, скільки на пізнавальній процедурі інтерпретації та розуміння. Водночас у методологічній моделі соціогуманітарного пізнання органічно поєднані принципи об'єктивності знання, детерміністсько-дедуктивні схеми

пояснення соціальних феноменів, що виражають генералізуючо-узагальнені методи становлення загального в явищах дійсності, з персоналістсько-індивідуалізованими чинниками. Останні фіксують специфічні особливості соціально-гуманітарного пізнання – системотворну вагомість і механізми дії суб'єктивних чинників у ньому. В свою чергу суб'єктивний вимір соціогуманітарного пізнання не зводиться до абстрактного, позаіндивідуалізованого виміру людини, а інтерпретується як реальна соціальна одиниця з ціннісно-цільовими установками, переконаннями й уподобаннями.

Звернемось до технічної науки. Саме вона яскраво демонструє антропо-мірність науки загалом. Передусім наголосимо на синтетичній природі технічної науки, де інтегровані природничі та соціально-антропологічні сутності. Останні визначають соціотехнічну доцільність у створенні технічних структур із певними технічними параметрами, які забезпечують реалізацію визначених соціальних функцій. Це так. Однак йдеться і про те, що людська суб'єктивність не опосередковано, а безпосередньо визначає здебільшого напрям і сутність технологічного прогресу. Адже у технічних структурах дещо опредметнюється людська суб'єктивність. Технічна наука завдяки людській творчості розширює горизонти та відкриває нові форми використання природних сил і процесів, формує оптимальну технічну структуру досягнення очікуваного соціального ефекту.

Соціально-антропологічна вимірність усієї системи наукотехніки та кожного структурного її елемента – “науки – технікознавства – техніки” – становить реальну потенційну об'єктивну основу гуманістичної спрямованості науково-технічного поступу. Однак для того, щоби генетично закладені в науці й техніці гуманістичні механізми запрацювали, необхідно, як це не звучить традиційно, звернутись до морально-етичних норм людини, ідеалів і запитів суспільного розвитку. Тобто ці механізми повинні бути “запущені”, оплодотворені морально-духовним чинником. Йдеться передусім про те, що проблему гуманізації науково-технічного поступу неможливо вирішити, якщо вона не стане екзистенційним питанням персоналістського вибору особистості, а цей вибір має зрезонувати з установленими нормативно-імперативними принципами гуманістично-стверджувального характеру розвитку суспільства. Вісь драматичного конфлікту – між особистісно-визначеними цінностями й універсально-загальними соціальними цілями. Крайнощі, абсолютизація однієї зі сторін, суперечності призводять або до суб'єктивізму й егоїзму, або до засилля технократизму і тоталітаризму.

Гармонійно-оптимальне співвідношення інтересів особи та суспільства можливе за умови, коли людина керується почуттями обов'язку і відповідальності, а гуманістично-прогресивний ідеал стає суспільною нормою. Основним принципом гармонізації особистісних і суспільних інтересів має стати визнання етики виживання як єдино можливої ідеології суспільного договору, що забезпечить перспективу розвитку європейської цивілізації.

Поняття відповідальності відображає особливий характер взаємозв'язків між різними суб'єктами цивілізаційного прогресу – особами, соціальними групами, націями, народами, державами тощо, котрі реалізують у життєдіяльності певні запити та цінності. Стосовно наукової діяльності, відповідальність її суб'єкта репрезентується як моральний обов'язок ученого – багатокompетентним духовним утворенням, де синтезовані моральні переконання, духовні цінності

й раціоналістичні чинники – фахово-інтелектуальний потенціал особистості. “Водночас моральна відповідальність істотно пов’язана з духом епохи, де прямо, а де опосередковано залежить від специфіки конкретно-історичної системи суспільних відносин, панівної ідеології, загальної культури людства, рівня розвитку науки, її проблематики, впливу на історичний процес тощо” [12, с. 25].

Наука як специфічно раціоналістичний спосіб осягнення світу не лише розкриває механізми, закономірності саморозвитку дійсності (природної та соціальної), вона одночасно дає змогу пояснити і зрозуміти своєрідну її телеологічність, потенційну напередзаданість дійсності. Соціальні ж науки на сучасному етапі трансформуються у своєрідні науки проектно-конструкторського характеру, які “задають” моделі майбутньої соціальної дійсності. Однак науку варто також інтерпретувати, власне, як спосіб освоєння світу, оскільки вона не тільки “задає” людині траєкторії її предметнотворчих і перетворювальних можливостей, а й творить, розкриває горизонт можливостей, спрямовує на формування штучного соціально-доцільного світу, отже, розкривається як даність наявного з нарощуванням очікувано-створюваного. У цьому силовому напруженому дипольному утворенні між даним, суцям та належним і перебуває людина з її надіями й очікуваннями. Засобами, з допомогою котрих людина передусім може облаштувати свій життєвий світ, є її воля, інтуїція, переконання, а також розум, раціоналістичні міркування. Завдяки науковому раціоналізмові перед нею розкриваються найнеймовірніші перспективи, у тому числі й самознищення. Саме тому наука як раціоналістичний спосіб освоєння світу повинна перебувати в постійно-керуючих і нормуючих обіймах ірраціональної упорядкованої стихії – волі й віри у гуманістичні ідеали як в імперативи будь-якої діяльності.

Людина відкрила у собі неймовірні можливості стосовно розуміння та перетворення світу. В наш час надзвичайно актуальним є завдання (як очікування) нового відкриття – відкриття у людині морального імперативу як форми виразу моральної відповідальності перед теперішнім і майбутнім людства. Моральна відповідальність ученого “синтезує в собі раціональні та чуттєво-емоційні сторони духовного світу людини, має своєю глибинною основою його морально-етичну освіченість і вихованість, широку ерудицію й глибокі спеціальні знання, ціннісні орієнтації та життєві смислові установки, почуття обов’язку, вини, гордості, сорому, гріха тощо” [12, с. 235].

Який же перший крок стратегічної програми гуманізації технологічного процесу? Знайти такі механізми у самих структурах предметно-практичної діяльності, очевидно, неможливо, оскільки технологічний процес передбачає використання людини як засобу, а не відповідної мети.

Перший і абсолютно необхідний крок гуманізації техніки, технологічної діяльності – фундаменталізація цієї проблеми. Тобто гуманізація науково-технічного розвитку ґрунтується на фундаментальному, теоретико-концептуальному підході до аналізу не просто техніки і технічного як такого, а всебічного, системного дослідження техносфери – нової багатокомпонентної реальності (людина – природа – технологія), що розвивається за внутрішньовластивими їй закономірностями. Вони формуються як синтетичні, інтегральні стосовно законів складових елементів техносфери, але водночас не зводяться до них. Інакше кажучи, проблему гуманізації технології та науково-технічної діяльності варто розглядати у

двох площинах: по-перше, необхідності об'єктивного пізнання природного явища з технології його використання (власне, технологічне використання науки) і, по-друге, дослідження на рівні фундаментального пошуку закономірностей розвитку нової реальності – техносфери як комплексного соціоприродно-технічного утворення. І, врешті-решт, надзвичайно важливо змінити вихідні цінності, установки вченого й інженера. Сьогодні, коли у системі культури технічне знання посідає дедалі вагоміше місце, реально вимальовується небезпека відчуження науки і техніки від людини. Однак самі собою технічні знання не можуть бути єдиною основою розв'язання всіх складних проблем сучасної техніки. Гуманітаризація науки й техніки – це найважливіший (але не єдиний) шлях їх гуманізації.

Такий нетрадиційний підхід до розуміння й оптимізації технічної діяльності, техносфери, коли самоціллю, метою та вищою вартістю проголошується людина, а науково-технологічна діяльність стає формою виразу її сутнісних, творчих сил, відкриває перспективи, з одного боку, духовного оволодіння технізацією, технологію, з іншого – знаходження людиною у технології свого адекватного відображення, яке стає джерелом її розвитку.

Сподіваємось, що у XXI ст. ми вступили у принципово нову фазу людської цивілізації, коли наявні суперечності знімаються як наслідок не заперечення розвитку людського у людині через технізацію її діяльності, а досягнення такого стану технізації соціальних процесів, коли техніка стає сферою реалізації сутнісних сил людини, розвитку творчого, гуманістичного начала у ній.

Література

1. *Архипов О., Охріменко О.* До понять технократичного буття та технократичного мислення // *Філософські проблеми сучасного природознавства*, 1991. Вип. 76. С. 29–37.
2. *Балашов Ю.* “Антропные аргументы” в современной космологии // *Вопр. философии*, 1988. № 7. С. 117–127.
3. *Бердяев Н.* Человек и машина: Проблема социологии и метафизики техники // *Вопр. философии*, 1982. № 2. С. 147–162.
4. *Вакарчук І.* Квантова механіка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2007.
5. *Гейзенберг В.* Философские проблемы атомной физики. М.: ЛКИ, 2008.
6. *Князев В.* Человек и технология (социально-философский аспект). К.: Лыбидь, 1990.
7. *Князев В.* Технократизм як суспільне явище // *Пробл. філософії*, 1992. № 91. С. 2–9.
8. *Кримський С.* Запити філософських смислів. К.: ПАРАПАН, 2003.
9. *Кримський С.* Світоглядний зміст проблеми лімітів людської діяльності // *Екологія і культура*. К.: Наукова думка, 1985. С. 10–21.
10. *Михайлов Ф.* Об образовании. Образование философа // *Избранное*. М.: Индрик, 2001.
11. *Розов М.* Теория социальных эстафет и проблем эпистемологии. М.: Новый хронограф, 2008.
12. *Сичивица О.* Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. Донецк: ООО “Юго-Восток, Лтд”, 2003.

13. Тарасенко Н. Природа. Технологія. Культура (Філософсько-мировоззренческий анализ). К.: Наукова думка, 1985.
14. Цехмістро І. Голістична філософія науки. Х.: Акта, 2003.
15. Цехмістро І. Наукова картина світу останніх 20 років: докорінна зміна антропологічної перспективи // Філософ. думка, 2004. № 3. С. 51–64.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991.
17. Bridgstock M. Science, technology, and society: an introduction. U.K.: Cambridge University Press, 1998.
18. Castells M. The Information Age Economy, Society and Culture. The rise of the network society. Madlen, Mass.: Blackwell Publishers, 1996. Vol. I.
19. Hastedt H. Aufklarung und Technik. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1994.
20. Queralto R. Technology as a new condition of the possibility of scientific knowledge <<http://scholar.lib.vt.edu/ejournals/SPT/v4n2/QUERALTO.html>>.
21. Yager R.. Science – Technology – Society: As Reform in Science Education. New York: State University of New York, 1996.

SOCIO-HUMANISTIC IMPERATIVES AND THE PROBLEMS OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL ADVANCEMENT

Volodymyr Melnyk

Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

Essence of techniques and technical phenomenon in general are analysed, the main principles of their socio-cultural stipulation are grounded. Influence of tehnization of vital functions of a person is exposed on the processes of degradation and spiritual and cultural alienation are discovered. Rich descriptions in contents of tehnocratism are considered as determining pre-conditions in the system of vital functions of a person and society. Are explored Socio-cultural that anthropological essence of science and techniques as a determinative in the processes of humanization of scientific and technical advancement.

Keywords: science, technique, anthropocentrism, humanization of science and technique.

Стаття надійшла до редколегії 21.09.2009

Прийнята до друку 20.01.2010